

POSTERITATEA LUI DIMITRIE CANTEMIR: DETURNĂRI IDEOLOGICE ALE UNEI OPERE FĂRĂ FRONTIERE NAȚIONALE

Bogdan CREȚU

Institutul de Teorie și Istorie Literară „G. Călinescu”, Academia Română
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași;
The Romanian Academy. “G. Călinescu” Institute of Literary History and Theory
Alexandru Ioan Cuza University of Iași
E-mail: bogdancretu1978@gmail.com.ro

POSTERITY OF D. CANTEMIR:
IDEOLOGICAL MISAPPROPRIATIONS OF A WORK WITHOUT NATIONAL BORDERS

Abstract: Always considered an exceptional case, D. Cantemir was often used as an “agent of influence” who, through the prestige of his work, could legitimize different ideological agendas or political programs. Almost never did Dmitri Cantemir receive a passive reception, a critical distance. This study examines how his works were used for various ideological interests. The Chronicle on the antiquity of the Romano-Moldo-Vlachs fuelled the political agenda of intellectuals in Transylvania because of Cantemir's thesis that the Romanians were descendants of the Romans, not of the Dacians; *Descriptio Moldaviae* was used, according to interest, to legitimise unionist ideas in Moldova, but also separatist ones. In 1935, the repatriation of his remains was a pretext for resuming diplomatic relations with the USSR, but also a nationalist spectacle. In the 1980s, when the official policy of the communist regime was nationalism, Cantemir became a hero of protochronism, an ideological trend that supported the pioneering of Romanians in almost all fields of knowledge. Cantemir was a pre-Enlightenment scholar, a century and a half before Romanticism. His thought is alien to the Herderian nationalism from which he has often been analysed. Finally, the study proposes a transnational approach to the personality of D. Cantemir.

Keywords: nationalism, Enlightenment, romanticism, protochronism, cultural memory, transnationalism

Citation suggestion: Crețu, Bogdan. “Posteritatea lui Dimitrie Cantemir: deturnări ideologice ale unei opere fără frontiere naționale.” *Transilvania*, no. 11-12 (2023): 15-24.
<https://doi.org/10.51391/trva.2023.11-12.03>.

Numele lui Dimitrie Cantemir este cel mai des invocat în sinteze, atunci când un istoric literar ori un orator politic simte nevoia să dea consistență perioadei vechi a culturii române. „Suma umanismului românesc”, cum îl identifică un clișeu inevitabil (atâta doar că e încă dilematic dacă există un umanism românesc propriu-zis...). S-a format însă Cantemir într-un spațiu cultural eminentemente „românesc”? Există așa ceva în secolul al XVII-lea? În afara lecțiilor pe care le primește de la Jeremia Cacavela, unul dintre cei mai reputați teologi ai

culturii răsăritene, educația principelui se cizează în Academia Patriarhiei din Constantinopol, o instituție deschisă către cultura occidentală. Modele sale mărturisite sunt atât occidentale (filosoful, alchimistul, medicul Jan Baptista van Helmont, pe care îl conspicează harnic în prima tinerețe), dar și orientale (poetul persan Saadī Shirāzī, autorul *Golistan*-ului). Fiu al domnitorului Moldovei, devenind el însuși, în două rânduri, domnitor, trăind aproape 20 de ani la Constantinopol, refugiindu-se apoi pentru ultimii 12 ani din viață în Rusia și devenind

sfetnic al Țarului Petru I, poliglot reductabil (cunoștea, pe lângă româna natală, slavona bisericească, latina, greaca veche, greaca nouă, persana, turca, rusa), el este exemplul perfect de intelectual cosmopolit, cetățean al Europei ortodoxe, dar totodată profund familiarizat cu tradiția culturală orientală.

Considerat mereu un caz excepțional, el a fost însă sistematic folosit ca „agent de influență” (risc această sintagmă) care, prin prestigiul operei, putea legitima diferite agende ideologice ori programe politice. Aproape niciodată Dimitrie Cantemir nu a avut parte de o receptare pasivă, de o distanță critică. Nici măcar în cadrul canonului estetic locul lui nu e unul oarecare. *Istoria ieroglifică*, romanul din 1705, e considerată capodopera literaturii vechi românești, deși textul nu a circulat, fiind editat abia în 1883 și atunci fără mari ecouri. Despre o influență reală în cadrul literaturii române nu se poate discuta: Cantemir nu are antecesori, dar nici urmași.

Voi puncta, în cele ce urmează, câteva momente-cheie ale receptării lui Dimitrie Cantemir, oprindu-mă asupra acelor opere care au un accentuat potențial identitar și care, prin urmare, au devenit mereu ținta unor supra-interpretări. Este vorba de lucrările istoriografice elaborate în exilul rusesc, cel mai probabil pentru a-și onora calitatea de membru al Academiei de la Berlin: *Descriptio Moldaviae*, respectiv *Historia Moldo-Vlachica* (a cărei redactare în limba latină va fi abandonată în favoarea elaborării în limba română: *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*). Sunt operele lui Cantemir care se bucură de traduceri, care au o circulație mai mare, de la care se revendică multe dintre proiectele intelectualilor Școlii Ardelene, gruparea latinistă din Transilvania și aceea a boierilor revoluționari de la 1848. Restul operelor nu prea interesează înaintea modernității tocmai pentru că mesajul lor nu poate fi valorificat politic și ideologic. Ele vor fi recuperate cu destulă apatie în ediția academică de la finele secolului al XIX-lea, dar fără să creeze emulație. Vor contribui, în schimb, la crearea mitului excepționalismului național, al cărui reprezentat de seamă este, pentru perioada veche, premodernă, D. Cantemir, așa cum va fi Mihai Eminescu, „poetul național” din secolul romantic. Cei doi sunt, de departe, personalitățile care, la nivel de percepție generală, domină cultura română și se fixează în ipostaza de „genii”. Mai ales că secolul al XIX-lea are o mare nevoie de asemenea paradigme auto-legitimatoare, după cum explică Adrian Tudurachi:

„Geniul a conjugat, dacă se poate spune așa, mai multe «deficituri»: cel al unei culturi fără tradiție literară, cel al unei populații needucate să facă literatură și cel al unei clase scriitoricești neinformate”.¹

Prin urmare, nevoia de geniu echivala cu o strategie a saltului valoric, apt să compenseze absența unor epoci

culturale dezvoltate organic, a unei tradiții echivalente celei occidentale. Iar Cantemir a fost din start distribuit într-un asemenea rol, pe care, în mare măsură, îl mai joacă și astăzi. Prin el, poporul român a fost performant pe plan european, dar nu numai, încă de la începutul secolului al XVIII-lea.

1. *Hronicul* și purismul etnogenezei

Dacă *Divanul sau Gâlceava Înțeleptului cu Lumea*, deși tipărită la Iași în 1698, a circulat în cadrul unei tradiții a cărților de învățătură creștină, moralizatoare, dar fără să se fixeze drept o operă-etalon, celelalte lucrări ale lui Cantemir au intrat în circuitul culturii române într-o etapă în care apăruse și nevoia unei treziri a conștiinței de sine naționale. E vorba de încercarea intelectualilor români din Transilvania de a cere drepturi constituționale pentru conaționali în cadrul imperiului Habsburgic, pe baza unor argumente istorice și lingvistice. Or, descoperirea manuscrisului lucrării lui Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, a reprezentat un imbold extraordinar. A fost prima „repatriere” a cărturarului în spațiul românesc. O copie a acestei ample lucrări despre etno-geneza românilor va fi cumpărată din Viena de episcopul Ioan Inochentie Micu, care o va dăruia bisericii din Blaj (un „loc al memoriei”, un spațiu consacrat al luptei românilor din Transilvania pentru emanciparea națională). Este cel dintâi contact cu textul lui Cantemir, care echivalează, de fapt, cu începuturile mitului genialității cărturarului. Interesul pentru opera sa nu este unul științific, ci ideologic.

Tezele expuse de Cantemir în *Hronic*² se potrivesc perfect cu programul lui Inochentie de a cere drepturi pentru minoritatea neconstituțională a românilor pe baza unor argumente care se pretind științifice. Cea mai importantă este aceea care pretinde că dacii au fost exterminați în războaie, iar teritoriul fostei Dacii (cel care corespundea celor trei provincii istorice, actualei Românie) a fost colonizat cu romani nobili, aduși direct din Roma. Prin urmare, românii ar fi urmași direcți ai romanilor „autentici”. Cantemir șarja această teorie și ca reacție polemică la opiniile unora dintre copiii vechilor cronici medievale, care strecuraseră în text ideea că romanii aduși să colonizeze Dacia ar fi fost aleși din tâlharii din temnițele imperiului. Nu este nici pe departe singurul; Miron Costin, Constantin Cantacuzino reacționează la rândul lor în lucrări care au același scop: de a demonstra stirpea latină a poporului român. Intelectualilor ardeleni le-a convenit teza purismul latin și au folosit-o în scop politic. Nu numai Inochentie Micu, autorul celebrului *Supplex Libellus Valachorum*, dar mai apoi toți membrii Școlii Ardelene, de la Petru Maior la Gheorghe Șincai (cu excepția lui Ion Budai-Deleanu) vor prelua ideile din *Hronic* și-și vor legitima demersul politic recurgând la autoritatea deja câștigată a lui Cantemir, care mai reprezenta și avantajul de a fi o

personalitate recunoscută în spațiul cultural occidental, cu lucrări care circulau în germană, franceză, engleză.³ Atitudinea istoricilor transilvăneni față de opera lui Cantemir nu este una critică, ci una de idolatrizare, din simplul motiv că le convine din punct de vedere ideologic. Latinismul lor, dus la extrem, în demonstrații istorice, ca și lingvistice, are în ideile lui Cantemir o motivație perfectă. Va trece un secol și ceva de la punerea în circulație a tezelor lui Cantemir până ce, în 1860, un alt savant, dar cu o altă orientare ideologică, B.P. Hasdeu, va polemiza într-un studiu, *Perit-au dacii?*, cu „doctorii ardeleni”, fără a merge însă la sursa lor: *Hronicul* lui Cantemir. Dar e deja o altă epocă, o altă sensibilitate și mai ales un alt interes ideologic: romanticii concep naționalismul în esența lui herderiană, ca sumă a valorilor etnice, prin urmare au interesul de a susține tot ceea ce este autohton și de a conferi vechime poporului român, pe care-l văd ca urmaș direct al dacilor. Școala Ardeleană, ca mișcare de orientare iluministă, promova mai ales naționalismul civic, pentru care elementul latin era suficient. Și, în plus, mult mai prestigios. Problema e că Dimitrie Cantemir e un pre-iluminist și cu atât mai îndepărtat de gândirea romantică. Dar el a fost plasat în ipostaza de precursor de ambele direcții culturale.

2. *Descriptio Moldaviae* – sursa uniuniștilor i a antiuniuniștilor

Exilul din Rusia i-a priit savantului. Frustrările politice i-au oferit răgazul pentru întocmirea celor mai ample proiecte ale sale. Fiecare dintre ele cu o puternică intenție politică. Erudiția rămăsese singura armă prin care fostul domnitor putea spera să-și recâștige tronul. *Descriptio Moldaviae* trebuie înțeleasă în acest sens. Autorul însuși face referire la această lucrare de cel puțin două ori. O dată, în *Istoria creșterii și descreșterii Curtii otomane*, când explică sistemul alegerii domnitorilor moldoveni dintre cei care au stat ca ostatici la Înalta Poartă și, mai nou, dintre grecii din Fanar. După care adaugă: „Cei care vor să știe mai multe despre aceste drepturi ale Moldaviei să consulte *Descrierea Moldaviei*, care va vedea lumina tiparului în curând.”⁴ Și a doua oară în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlachilor*, unde precizează: „Împinși și poftiți fiind de la unii priiatini streini și mai cu de-adins de la însoțirea noastră carea iaste Academia Științelor din Berlin, nu numai o dată sau de două ori, ce de multe ori îndemnați și rugați fiind, pentru ca de începătura, neamul și vechimea moldovenilor, pre cât adevărul poștește, măcar cât de pre scurt să-i înștiințăm.”⁵ Legătura dintre această lucrare și statul lui de membru al Academiei de la Berlin a fost deslușit de E. Pop, în studiul *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*.

Descriptio Moldaviae a fost multă vreme o carte-cult pentru boierii moldoveni, pentru că regăseau în ea o mărturie care alimenta nostalgia după o Moldovă dispărută odată cu modernizarea din secolul al XIX-lea

și apoi după Unirea din 1859. Era țara strămoșilor lor, păstrată în cronici. Dintre cronicari, cu toții îl preferă pe Ion Neculce, pentru că a fost nu doar martor, ci și protagonist al epocii sale, a cunoscut direct mai-marii zilei și-i evocă fără prejudecăți, cu un har al portretizării aparte. Cantemir și Neculce sunt cele două figuri ale finalului de secol al XVII-lea - început de secol al XVIII-lea care elaborează programatic imagini ale societății moldovenești, aflate la o răscruce a istoriei. Primul o face sistematic, pe tipar occidental, deși se află, prin proiectul lui politic, prin alianța cu Petru cel Mare, la originea schimbării majore de statut a boierimii pământene; cel de al doilea o face empiric, patetic, adesea vindicativ, tocmai pentru că aparține clasei care a suferit nedreptăți și marginalizări după venirea domnitori fanarioți. Diferența mai este că, în timp ce Dimitrie Cantemir scrie pentru un public elevat occidental, de unde efortul lui de obiectivare, Neculce se adresează mai ales contemporanilor și urmașilor implicați afectiv, ca și el, în drama țării, de unde patosul și ironia.

Descriptio Moldaviae este, scriam mai sus, o carte-cult pentru boierii moldoveni conservatori, dar a devenit o lucrare invocată automat cu scopuri dintre cele mai diferite, datorită prestigiului autorului său. A fost, pe scurt, cel puțin în secolul al XIX-lea, când Unirea Moldovei cu țara Românească a fost unul dintre proiectele majore, o lucrare care a putut legitima ambele tabere. Chiar dacă, în istoria „oficială”, de manual, momentul 1859 fost prezentat ca un act de adeziunea totală a celor două provincii ale românității, este cunoscută tensiunea momentului. Or, *Descriptio Moldaviae* a fost instrumentalizată politic, cultural și ideologic de diferite facțiuni și grupuri: atât de cel unionist, ca legitimare a unei contribuții îndelung documentate la întregirea românității, cât și de separatiști, ca dovadă a specificului regional, a legitimității autarhiei Moldovei istorice.

Ne interesează acum cele dintâi variante care au circulat în limba română și intenția publicării lor. Prima traducere (din germană!) în limba română apare în 1825, la Mănăstirea Neamțului, cu titlu *Scrisoarea Moldovei*. Încă din prefața ieromonahului Gherontie, *Cătră iubitorii de știință cititori*, se face o precizare interesantă, care sugerează necesitatea punerii în circulație a unei versiuni în limba română: anume că, deși cartea nu conține idei religioase, ci „politicești” acestea nici nu „aduc vreo prihană pravoslavei”, dar ea va interesa mai ales pe „patrioți”, cărora le era „neștiută”.⁶ Prin urmare, mesajul ei este politic și ar trebuit să aibă un folos patriotic. Firește, patriotismul este deocamdată local, dat fiind că, aflăm din aceeași prefață, traducerea s-ar fi făcut la 1806. Dacă M. Kogălniceanu îi atribuia traducerea din germană lui Vasile Vârnav, filologul ieșean N.A. Ursu va demonstra că autorul versiunii românești nu avea cum să fie cărturarul respectiv, din simplul motiv că nu știa germană și fixa paternitatea sub numele lui Ioan Nemișescu.⁷ Cum pe mine mă

interesează aspectul cultural și ideologic al circulației textului, nu insist. Aceeași tălmăcire apare la Iași, în 1851, la Imprimeria franțezo-română, sub îngrijirea lui C. Negruzzi, cu titlul *Descrierea Moldovei*. Negruzzi a avut, se știe, un raport prudent cu revoluția de la 1848, dar nu s-a situat împotriva Unirii. Și ar mai fi o ediție pe care majoritatea studiilor uită, ca un făcut, să o amintească, apărută la Imprimeria Adolf Berman, în 1868, deci la nouă ani de la unirea Principatelor, sub îngrijirea lui Teodor Boldur-Lătescu, ziarist din Iași și anti-unionist notoriu.⁸ Ceea ce mi se pare important este să remarcă modul în care lucrarea a fost folosită de adepții unor soluții total diferite: atât de adepții Unirii, cât și de opoziții ei. Nimic nou. Lucrarea lui Cantemir putea, la o adică, să ofere suficiente argumente și pentru o tabără, și pentru alta.

Primilor, cartea le putea folosi ca sursă esențială de documentare a unei tradiții istorice, politice, lingvistice, etnologice, culturale. *Descriptio Moldaviae* este de departe izvorul cel mai serios. Celorlalți, le puteau sluji diferitele aluzii la rivalitatea dintre „moldoveni” și „valahi”. Ulterior, în perioada naționalismului interbelic ori a celui ceaușist, lucrarea a devenit o sursă a „specificului național”, deși atitudinea critică a lui Cantemir nu prea lăsa loc de instrumentalizare. Dar s-a selectat adesea numai ceea ce a fost convenabil, observațiile geografice, cele antropologice, etnologice, religioase.

3. Repatrierea „moaștelor” lui Cantemir. Cum funcționează un simbol național în timpul crizei relațiilor cu URSS și al extremismului de dreapta

În dimineața zilei de 15 iunie 1935, acostă în portul Constanța vasul „Principesa Maria”, care aducea, pe lângă 1445 de lăzi cu documente de arhivă și piese arheologice, și osemintele domnitorului Dimitrie Cantemir. Este un eveniment de anvergură națională, cu ample reverberații simbolice de natură naționalistă. Dar, mai ales, este un pretext propagandistic pentru a transmite subtil un mesaj politic și diplomatic important în epocă: deblocarea relațiilor cu Uniunea Sovietică. Pe scurt, după întreruperea relațiilor diplomatice dintre cele două state în urma Unirii din 1918, când Basarabia devenea provincie a României Mari (fapt nerecunoscut de U.R.S.S.), se găsisse soluția de a se promova reușita politicii externe prin intermediul unei personalități care oferea un dublu avantaj: fusese și înainte distribuit în rolul de simbol al excelenței naționale și avea prestigiul necesare pentru a atrage atenția; și, mai ales, își trăise ultimii 12 ani ai vieții în exil în Rusia lui Petru cel Mare, deci ilustra legăturile istorice ale României cu imperiul de la est. În orice caz, pompa festivă și mai ales rezonanța evenimentului în presă demonstrează că, la 1935, Dimitrie Cantemir funcționa ca un simbol național. Suntem, să nu uităm, în plină ofensivă naționalistă, cu accente radicale de dreapta. Tocmai de aceea e interesant faptul

că fostul domn al Moldovei va fi confiscat ideologic atât de extremiștii de dreapta din interbelic cât și, după cum vom vedea, de comuniștii anilor 1970-80. De fapt, nu e de mirare, dat fiind că ultra-naționalismul, fie el de dreapta, fie de stânga, transgresează principiile ideologice.

Episodul repatrierii așa-ziselor oseminte ale Cantemireștilor este o odisee (naționalistă) abundant reconstituită în presa vremii. Dosarul l-au reconstituit admirabil Sorin Iftimi⁹ și Andi Mihalache¹⁰. Oficialii români nu au precupețit nici un efort pentru a împinge momentul în zona unui festivism memorabil pentru mulțime. E vorba de delegații oficiale care au întâmpinat la Constanța racla (ministrul Cultelor, cel al domeniilor, Nicolae Iorga, vorbitorul oficial ș.a.), de un tren funerar, care va opri în principalele orașe și va fi întâmpinat cu fanfara militară; de o întreagă procesiune la Iași, cu ghirlande, steaguri tricolore, garda de onoare a Regimentului 13 Infanterie Copou, fanfară, Mitropolitul Basarabiei, dar și un sobor de episcopi, plus peste 200 de preoți, 101 lovituri de tun, jerbe depuse de Gh. Tătărăscu, ministrul de Externe, dar și de reprezentanți ai regelui ori de ministrul Rusiei la București etc. Se mai adaugă și peste 1000 de țărani aduși la Iași din județ, precum și studenți aleși pe sprânceană, din cauza azeziunii masive a studenților la Mișcarea Legionară și a violenței oricând posibile. (Cu numai un an și jumătate fusese asasinat de „Nicadori”, pe peronul gării din Sinaia, primul-ministru, I.G. Duca. Prin urmare, orice procesiune publică de anvergură era pregătită cu încordare, mai ales în Iași, un oraș din care porniseră liderii mișcării.)

Sigur, ceea ce atrăgea atenția era, în primul, rând, revenirea lui Cantemir în pământul patriei sale. Dincolo de această repatriere cu impact emoțional, era vorba mai ales de marcarea unei victorii de politică externă: reluarea legăturilor diplomatice cu Rusia bolșevică. Dar accentul în presa vremii cade pe fast, pe spectacol, pe recuzita festivistă, nu pe detenta diplomatică a momentului. De fapt, evenimentul este transformat, prin decontextualizare și mai ales prin abundența relatărilor de la fața locului, în unul de politică internă, nu de politică externă. Prudența era parte a unei strategii oficiale; treptat, se strecoară în relatările evenimentului aluzia că U.R.S.S. acceptase să ofere României osemintele lui Cantemir, adică ale unui simbol național, ca semn al acceptării legitimității alipirii Basarabiei la România. Era, dacă nu un mesaj subtil, măcar crearea unui interval public pentru funcționarea speranței că imperiul sovietic acceptă tacit alipirea teritoriului dintre Prut și Nistru la statul român. Oricum, fie și subliminal, acest mesaj era transmis prin intermediul numelui lui Cantemir. De fapt, după cum știm, situația fost departe de a se fi reglat în această direcție. Dar instrumentalizarea ideologică a lui Dimitrie Cantemir se află la apogeu.

Presupunerea ca osemintele returnate de sovietici să nu fie autentice nici n-a fost luată în calcul în epocă. Dimpotrivă, atunci când s-a deschis racla, procesul-

verbal consemna că lipsea capul, că medicii legiști au atestat faptul că rămășițele aparțin unui om de 50 de ani. Nicolae Iorga, cu prestigiul său uriaș de istoric, dar și de „patriarh al neamului”, a asigurat că „osemintele sunt într-adevăr ale lui Cantemir”.¹¹ Cercetările recente, realizate de arheologi, au ajuns însă la concluzia că pietrele de mormânt nu au aparținut Cantemireștilor, de vreme blazonul de pe ele nu era cel folosit de ei în Rusia.¹²

Am avea, altfel spus, la Trei Ierarhi un cenotaf, nu un mormânt. Nici nu contează, el încă funcționează pentru mulți români ca un „loc al memoriei”. Potențialul simbolic al unor asemenea „moaște” naționale nu provine din autentificarea lor științifică, ci din instrumentalizarea lor în spațiul public. Ce s-a organizat la 1935 a fost un exercițiu al „memoriei culturale” statale centripete, în care prioritate nu a mai avut nivelul rațional, științific, ci acela emoțional.

De fapt, nu există procesiuni patrimoniale naive, lipsite de teme dogmatic. Orice spectacol public organizat oficial reprezintă și o narațiune ideologică auto-legitimatoare. Andi Mihalache a decodat excelent orientarea politică a evenimentului din 1935: „După ce tratatele de la Versailles consfințiseră anexarea Basarabiei, Bucovinei și Transilvaniei, retorica patrimonială descoperea în trecut tot mai mult mulți profeți ai României Mari. Readus acasă la multă vreme după moarte, eroul nu se întorcea pur și simplu la origini. Îi încheia, poate, istoria, dar îi prelungea, cu siguranță, memoria. Mai mult, completa povestea țării sale cu toți acei ani în care lipsise din ea. Și cu gândul la «prognozele» din Hronicul lui Cantemir, apologetii puteau spune că «România Mare» reitera de fapt un episod din biografia lui antumă. Altfel spus, prezentul colectiv lua pe cont propriu un trecut individual.”¹³

Un asemenea scenariu a fost brutal negat cinci ani mai târziu, când Basarabia va fi reanexată de URSS (tot în luna iunie). După cum un astfel de demers propagandistic de orientare naționalistă ar fi fost de neimaginat 15 ani mai târziu, când controlul sovietic asupra României postbelice devenise total.

În schimb, odată cu ruperea oficială a Partidului Comunist de Uniunea Sovietică, mitul național Cantemir reîncepe să funcționeze, atingând un nou vârf în perioada naționalismului ceaușist.

4. Cantemir – eroul protocroniștilor. Un nou scenariu, cel al ultra-naționalismului ceaușist

Dimitrie Cantemir este, alături de Eminescu, unul dintre eroii absoluți ai protocroniștilor. Termenul *protocronism* este o replică explicită la conceptul lui Lovinescu de *sincronism* și opune imitației, deschiderii către formele culturale occidentale, care ar alimenta o „conștiință retardată”, ideea pionieratului românesc: „Am dorit să relev aci câteva ilustrări ale anticipărilor pe

plan universal, care au avut loc de-a lungul secolelor în literatura românească.”¹⁴ Esteticianului îi aparține, de fapt, numai denumirea și întemeierea teoretică a unei idei care plutea în aerul dogmatic al vremii: suntem exact în perioada în care naționalismul ceaușist prelucrează diferite „mituri” pentru a legitima cultul personalității: dictatorul apare astfel ca o culme istoriei, a gândirii, a culturii, pe scurt: a spiritualității românești. În acest context în care propaganda acoperă totul, teoria lui Edgar Papu este instrumentalizată ideologic și devine mult mai mult decât o tentativă ridicolă de a marca pionieratul românesc în literatură și apoi în științe, arte ș.a.m.d. De fapt, numai punctul de plecare al protocronismului este într-o carte de istorie literară, el devenind ulterior un operator ideologic, care se va extinde ca o eczemă asupra întregii culturii române. În domeniul literaturii, clasicii români par a se fi aflat la începuturile multora dintre curentele, doctrinele sau direcțiile culturale europene, anticipându-le (Eminescu devine un mare precursor al poeziei moderne, ignorându-se faptul că el este un poet foarte târziu și puțin prizat în Occident; I.L. Caragiale ar fi anticipat teatrul absurdului, lucru „de netăgăduit”, dat fiind că Eugène Ionescu era român; C. Negruzzi îl anticipă pe Flaubert; Hortensia Papadat-Bengescu devansează proza franceză și noul roman; Bacovia anunță existențialismul; Ion Barbu îi conține semioticienii italieni și mișcarea TelQuel). Edgar Papu nu discută totuși despre merite „furate”, despre influențe directe, ci despre un mod autarhic al culturii române de a fi descoperit pe cont propriu ceea ce alte culturi naționale au dezvoltat mai târziu: el *nu afirmă influența trecutului românesc asupra prezentului occidental, dar neagă influența trecutului occidental asupra prezentului românesc.*

Dintr-o asemenea panoramă redesenată confirm agendei ultranaționaliste ceaușiste, nu avea cum să lipsească Dimitrie Cantemir. Edgar Papu în consideră nu numai un „filosof al istoriei”, un doctrinar și un vizionar al sfârșiturilor¹⁵, ci, mai ales, un romantic, un precursor al secolului al XIX-lea înaintea lui Giambattista Vico, pe scurt, un „protoromantic”¹⁶. Deși nu a circulat, *Istoria ieroglifică*, alegoria scrisă în 1705, ar fi anticipat magistral sensibilitatea și mai ales procedeele Romantismului: „Semnalăm, printre altele, caricatura și pamfletul romantic în locul ironiei clasice, sentimentul naturii și viziunea cosmică, indiciile fantasticului modern, melancolia și însingurarea omului superior, titanismul prăbușirilor de lumi, marea decepție cuprinsă într-un anticipat *Weltschmerz*, trăirea istoriei, relevată spiritului omenesc într-un moment de declin, bogăția elementului folcloric, factorul sugestiv, precum și acea muzicalitate bazată pe sensibilitatea unui poet care era și compozitor”.¹⁷ Pe de altă parte, Cantemir ar mai fi unic și prin grefa puternică a Orientului asiatic” pe care o aduce în discursul occidental. Nu e grav, sunt exagerări de metodă, supra-interpretări, dar nu

aberații. Savant autentic, Edgar Papu pune într-un dialog supradimensionat al ideilor și formelor culturale personalitatea pregnantă, impresionantă în sine a lui Cantemir. Într-o altă sinteză apărută în același an, *Barocul ca tip de existență*, comparatistul prelungește unele ipoteze care fuseseră deja formulate în critica literară, dar le duce la ultimele consecințe: „Istoria ieroglifică, secundată și de celelalte opere cantemiriene, rămâne pata singura creație literară europeană, care rezumă într-însa întregul baroc, cu toate atributele ale, fără a se lipsi de nici unul din ele. Este problematic dacă o pot egala, în această privință, *Don Quijote* sau *Criticon*-ul lui Gracián”.¹⁸ Dar nu e numai atât: alegoria lui Cantemir, într-adevăr un text care a fost credibil valorificat din perspectiva barocului, nu-și epuizează sensurile printr-o valorificare barocă, ci „cuprinde *avant la lettre* și unele neîndoelnice trăsături romantice, situându-se, în cadrul protocronismului românesc, printre primele expresii procuratoare al romantismului european”.¹⁹ Malpraxisul lui Edgar Papu nu are cum să fie naiv. El decontextualizează și apoi proiectează un text care nu a circulat, care a devenit accesibil abia în 1883 și atunci a fost receptat apatic și în cultura română, într-o istorie a ideilor și într-o tradiție la care nu a participat, dar pe care ar fi depășit-o, valoric și ca amploare a proiectului, net. În acest fel, Cantemir, care nu pornea de la zero, ci se bucurase de o considerabilă faimă occidentală, era transformat într-un reper absolut al unui curent ideologic (protocronismul) și legitimă, în acest fel, prin autoritatea sa, ideea fundamentală a teoriei: că spiritul românesc (regândit în termeni etniciști) a fost întotdeauna capabil să creeze valori de prim rang, numai condițiile istorice ale vechilor regimuri l-a condamnat la surdina.

Dosarul protocronismului științific e mult mai gros decât acela strict literar, cuprinzând figuri intrate în uitare, care ar fi stârnit însă revoluții științifice sau tehnice: prin Traian Vuia, Henri Coandă, Aurel Vlaicu, românii ar fi revoluționat aviația, dar tot ei ar fi inventat și parașuta (prin Aurel Biju), avioanele (prin Rodrig Goliescu). Nicolae Milescu devine un biolog de seamă, Daniel Danielopolu e precursorul biociberneticii, Gh. K. Constantinescu e un adevărat pionier al geneticii animale, Ștefan Odobleja este un părinte al psihologiei consonantiste, dar munca lui a fost, firește, însușită de mai cunoscutul Norbert Wiener. În fine, românii dețin prioritatea și în matematică (prin Dan Barbilian, Emanoil Bacaloglu, Spiru Haret, Dimitrie Pompeiu, Gheorghe Țițeica), în lingvistică (prin Sextil Pușcariu, care ar fi revoluționat dialectologia mondială) și în atâtea alte domenii. În câteva domenii românii ar avea însă, indiscutabil, prioritatea absolută: Gogu Constantinescu a descoperit sonicitatea, Emil Racoviță – biospeologia, Mihai Ciucă – „lizogenia”.²⁰ Firește, meritele le-au fost fie uzurpate, fie mult prea îndrăznețe, depășind prin subtilitate nivelul occidental al științei, astfel încât nu

au căpătat expunere. Scenariul este unul conspirativ: românii au descoperit cam tot, dar occidentalii le-au furat inovațiile și le-au făcut cunoscute, căpătând o notorietate frauduloasă.

Nu a fost scutit nici Dimitrie Cantemir de asemenea exagerări. Așa cum s-a întâmplat și în cazul lui Eminescu, și pe seama autorului *Divanului* au fost puse tot felul de începuturi, specifice însă culturii române. Și Cantemir a fost condamnat să fie primul în toate: primul muzician, primul etnolog, primul geograf, primul critic de artă, primul politolog ori primul om de știință etc. Până și meritul de a realiza prima lucrare de chimie din spațiul (cum altfel?) românesc i-a fi aparținut tot lui Cantemir, susțin doi viguroși oameni de știință într-un articol publicat în 1981 în revista „Contemporanul”.²¹ Ideea era de a demonstra că, deși practica acestor științe nu apăruse, doxa lor exista. Unde? Într-o cultură de tip național. E una dintre marile deformări în care ne-am complăcut decenii bune, cultivând o proiecție de secol al XIX-lea – al XX-lea asupra unui fenomen cultural anterior.

5. Ce fel de autor a fost Dimitrie Cantemir?

Ce fel de autor a fost însă Dimitrie Cantemir? Care i-au fost valorile, care i-au fost intențiile? În fine, care i-a fost „ideologia”, dacă a avut vreuna? Care a fost comportamentul lui cultural și în ce măsură opera lui a răspuns unor interese de tip politic ori identitar? În 1698, tânărul principe, de numai 25 de ani, tipărește la Iași prima sa lucrare: *Divanul sau Gâlceava Înteleptului cu Lumea sau Giudețul trupului cu sufletul*. Este o carte de învățătură creștină, dar și un instrument politic, prin afectarea erudiției. Cantemir este un reușit exemplar al noului tip de intelectual sud-est european, care nu mai reușește prin calități de războinic, ci face din erudiție principala armă politică.²² Considerată exagerat prima operă filosofică românească, lucrarea nu se abate de la doctrina ortodoxă, comună întregii culturi post-bizantine a epocii. În plus, cartea apare în ediție bilingvă, română și neogreacă, în talmăcirea lui Ieremia Cacavela, ceea ce demonstrează ambiția autorului de a acoperi un spațiu cultural care depășește granițele teritoriale și lingvistice ale țării de baștină. Deducem de aici că vizată era întreaga ortodoxie, pentru care limba greacă reprezenta, după stingerea treptată a slavonei bisericești, *lingua franca*, echivalentul a ceea ce latina reprezentase secole de-a rândul în Occident. În vreme ce în dialogul alegoric din prima parte și în discursul expozitiv din a doua sunt citați de-a valma, nu doar autori agreeți de Biserica ortodoxă răsăriteană, ci și catolici și, în egală măsură, autori laici, antichi în special, partea a treia reprezintă o traducere adaptată a tratatului teologului unitarian Andreas Wissowatius, *Stimuli virtutum, fraena peccatorum* (Amsterdam, 1682). A existat, pe lângă copiile românești, și o versiune în limba arabă, care a circulat,

sub titlul *Salāh al-hakīm wa-fasād al-'ālam al-damīn*, în tălmăcirea patriarhului Antiohiei și mitropolitului de Alep, Athanasios Dabbās.²³

Aflat ca ostatec la Constantinopol, D. Cantemir a scris, în limba turcă, un tratat de muzică, intitulat *Kitab-i 'ilm al-musiqi* (Cartea științei muzicii), în care, constatând slaba vocație teoretică a otomanilor, inventează un sistem de fixare a notelor muzicale, cu ajutorul cărui conservă câteva sute de melodii ale epocii și compune alte câteva zeci. Începând cu anul 2009, Jordi Savall și orchestra sa Hespèrion XXI, au cutreierat lumea cu spectacolul de mare succes „Le Livre de la Science de la Musique» et la Tradition Musicale Séfarade et Arménienne”. Occidentul redescoperă și astăzi o parte din Orientul muzical prin Dimitrie Cantemir. Cultura turcă îl reține, azi, în special în calitatea sa de muzicolog. De altfel, perfect familiarizat cu tainele muzicii otomane, Cantemir nu avea rețineri să afirme, în *Creșterea și Descrășterea Imperiului Otoman*, superioritatea celei acesteia asupra muzicii occidentale: „Putem afirma, desigur, fără șovăire, că muzica turcească este mai aproape de desăvârșire, prin măsură și prin armonia vocilor, decât oricare muzică europeană și, deopotrivă, este atât de greu de deprins încât la Constantinople, cetate foarte cuprinzătoare, sălaş al celei mai mari Curți din întreaga lume, Sfatul răsăritean, între atât de mulți muzicieni și iubitori de muzică, cu greu se pot găsi trei sau patru care să fi înțeles în profunzime sensurile acestei arte.”²⁴ Contribuția sa de pionierat demonstrează că principele moldovean era un cărturar perfect adaptat în cultura orientală, în egală măsură ca și în cea occidentală. De fapt, tocmai convergența acestor două tradiții a făcut posibilă o operă atât de diversă și de impresionantă. În ce măsură o astfel de operă, care sintetizează o îndelungată tradiție otomană, cunoscută în amănunțime și care inventează un sistem de notare și fixează, cu ajutorul lui, un repertoriu extraordinar de bogat, poate fi anexată de către cultura națională română? E o întrebare retorică, la care răspunsul cercetătorilor turci de azi poate șoca un public românesc inflammat patriotic: Cantemir e considerat un muzicolog otoman. Că provenea din Moldova nu e o problemă: într-un mare imperiu fiecare om politic, fiecare savant vine de undeva. Important e ca el să funcționeze în cadrul sistemului dat. Iar Cantemir a fost perfect adaptat celui otoman.

Pentru literatura română, *Istoria ieroglifică* (1705) este cel mai important titlu din opera cantemiriană. E vorba de prima operă de ficțiune în limba română și, o spun fără ezitare, de cel mai complex bestiar al culturii europene din secolele XVII-XVIII. Intenția literarității este, la Cantemir, ostentativă. Marcel Cornis-Pope consideră romanul lui Cantemir ca aparținând „preistoriei” ficțiunii românești și reia observația multor comentatori cum că alegoria este „scrisă împotriva fundalului unei tradiții a literaturii alcătuite din anale istorice și omilii religioase”.²⁵ Fapt este că, atunci când scria *Istoria*

ieroglifică, de pildă, Cantemir nu avea o tradiție narativă în cultura română, la care să se raporteze, cu care să intre în dialog; prin urmare, capodopera lui marchează un moment de ruptură, nu de continuitate. Această tradiție s-a format mult mai târziu și, din păcate, romanul lui Cantemir, scris în 1705, dar publicat abia în 1883, a ratat șansa de a contribui la ea. În *Istoria ieroglifică*, D. Cantemir nu mai este un erudit care manipulează izvoarele pentru a da credit tradiției. „Autorul” se individualizează, iar opera, intrând, fără a avea această prejudecată, pe tărâm literar, devine din ce în ce mai apăsător subiectiv. Nici o scriere din cultura noastră de până în secolul al XIX-lea nu este într-o măsură apropiată subiectivă, slujind intereselor autorului. Cantemir marchează, de fapt, posibilitatea unei mutații de perspectivă în conceperea statutului celui care scrie: *textul devine operă, adică o creație asumată subiectiv, iar emițătorul, până în acel moment un element de rang secund (cum este și cazul în Divanul...) devine scriitor, adică entitate personalizată, care are nu doar inițiativa, ci și autoritatea de a manipula argumentele în funcție de mesajul subiectiv pe care îl imprimă operei.* Ceea ce se face cu prețul lezării tradiției. În alegoria sa, Cantemir intră în polemică nici măcar discretă cu o tradiție patriarhală, încă normativă: aceea a gândirii religioase. Multe dintre sursele romanului sunt orientale. Modelul mărturisit al *Istoriei ieroglifice* este unul răsăritean, romanul lui Heliodor, *Etiopicele* (Heliodoros, *Aethiopica*), de la care preia tehnica inversiunii cronologice a firului epic. Mare parte din tradiția fabulei orientale se topește în alegoria animalieră a lui Cantemir. *Halima*, Saadi, dar mai ales *Kalila wa Dimna* (o rescriere persană a celebrei *Panciatantra*) sunt surse de maximă importanță. Aceasta din urmă a circulat în întregul spațiu est-european prin intermediul unei versiuni grecești, *Stefanites kai Ichnilates*, realizată de Simeon Seth, deși Cantemir putea avea acces și la versiunea turcească, *Hümayanname*. Multe dintre personajele exotice ale romanului lui Cantemir provin din astfel de surse (Ciacalul, de exemplu). Nu numai bestiarul occidental a alimentat, cum s-a crezut, inspirația scriitorului, care nu avea prejudecata unei distincții clare între cultura occidentală și cea orientală.

Istoria ieroglifică este scrisă în limba română – una cumva artificială, forțată de autor, prin implantul multor neologisme și prin adoptarea unei topici complicate, pe model latin, dar, s-a spus, și turcesc, să exprime noțiuni abstracte care îi erau străine până atunci. Deși mai puțin studiat, modelul oferit de literatura orientală pare foarte puternic, în special în paginile de proză rimată și ritmată, care și are originea în Coran și, de aici, devine o foarte puternică tradiție.²⁶ Prin urmare, plângându-se de limitele limbii proprii, care nu era una de cultură, Cantemir o modulează recurgând la exemplul unor opere occidentale, dar și orientale, care îi erau în egală măsură familiare. Michiel Leezenberg vede în această opțiune de revitalizare a limbii natale o tentativă de a emancipa

limba română, într-un mai amplu proces, cunoscut în întreaga Europă, de „vernaculizare”: „Scrierile literare ale lui Cantemir marchează o fază importantă în emanciparea românei ca limbă literară și cultă; în acest sens, ele pot fi văzute ca un exemplu de vernaculizare care în general a precedat apariția naționalismelor în sensul strict al termenului”.²⁷ Înaintea lui Cantemir, se scria în limba română de aproape două secole, dar nu opere literare. Înainte de a fi una cu iz național, opțiunea pentru română ține și de caracterul politic al *Istoriei ieroglifice*, care alegorizează întâmplări reale: frustrat în plan politic, autorul își ia revanșa în planul ficțiunii. Singurul eventual cititor interesat de un asemenea text era, în epocă, cel care cunoștea și subtextul întâmplărilor satirizate.

După acest moment, autorul alege să își scrie operele pe care le considera cu o miză mai largă decât cea locală în limba latină. Ceea ce demonstrează faptul că el dorea să intre într-un circuit internațional, european, nu în unul autohton; că avea, altfel spus, intenția de a intra în „Republica Literelor”, în care latina și greaca, recuperate încă de cărturarii umaniști, confereau prestigiu.²⁸ E însă un comportament de intelectual cu ambiții de afirmare pe plan occidental. În Moldova și Țara Românească, latina a fost folosită de cărturari prin excepție: religia ortodoxă a impus folosirea limbilor slavonă și apoi greacă.

Lucrarea care îi aduce notorietatea europeană lui Dimitrie Cantemir este *Incrementorum et decrementorum aulae othmanicae sive aliothmanicae historiae a prima gentis origine ad nostra usoque tempora deductae* (*History of the Rise and Decline of the Ottoman Empire*). Documentată și probabil parțial redactată în Constantinopol, unde savantul a trăit 20 de ani, elaborată în Rusia, publicată în traducere engleză (1734), franceză (1743) și apoi germană (1743), ea a alimentat, vreme de un secol, imaginarul occidental privitor la Imperiul Otoman. Urmele ei în literatura iluministă și romantică sunt dintre cele mai autoritare: Voltaire, Byron, Chateaubriand, Victor Hugo etc.²⁹ Lucrarea nu e numai una științifică, ci și o culegere de anecdote, amintiri picante, pasaje memorialistice, relevând formația fundamentală de *scriitor* a autorului. Deși elaborată în Rusia, de un erudit care cunoștea nu doar din arhive și biblioteci, ci și din experiența personală civilizația otomană, cartea a avut o circulație prioritar occidentală. Ne putem întreba: cărei culturi aparține *Creșterea și descreșterea Imperiului Otoman*? Celei române? Celei ruse? Celei otomane? Celei „europene”?

Este Dimitrie Cantemir un autor care poate fi anexat unei singure culturi naționale? În pofida transformării sale în simbol al emancipării naționale și chiar în precursor al naționalismului, Cantemir a avut o formație eclectică (a asimilat o cultură de orientare ortodoxă, dar și una turcă, a avut acces la surse occidentale, dar și la izvoare orientale, și-a sfârșit viața în Rusia, unde a fost acceptat ca o somitate culturală, a fost membru al Academiei de la Berlin și nu a abandonat temele românești), s-a manifestat în limbile internaționale ale epocii sale, așa încât personalitatea sa nu poate fi îngrădită într-o convenție națională.

Cantemir este exemplul cel mai potrivit pentru caracterul transnațional al culturii de pe teritoriul viitorului stat național modern românesc, ca spațiu de întâlnire a unor influențe, orientale și occidentale, pe care noi astăzi le socotim distincte, deși în epocă fluiditatea lor funcționa de la sine. Literatura română veche reprezintă un fenomen care nu poate fi înțeles dacă este extras din contextul ei specific: unul transnațional, *un câmp geo-cultural care acoperă întregul areal al ortodoxiei europene și nu numai, care se revendică de la cultura bizantină, din patrimoniul căreia își extrage, inițial, resursele și își definește strategiile estetice. Dar acest câmp cultural este situat la intersecția a două civilizații distincte, cea occidentală și cea orientală, ceea ce îi imprimă un caracter de sinteză; literatura română se naște, în secolul al XVII-lea, ca efect al acestor influențe convergente, ca palimpsest de modele culturale care, în cultura occidentală, pot părea distincte.* Lectura intensă, care a manipulat ideologic operele tipărite în perioada medievală și post-medievală, nu a ținut cont de caracterul transnațional al acestora, ceea ce, cu tot efortul de intensificare a caracterului lor estetic, a limitat posibilitățile hermeneutice. Transformat în istoriile literare într-un adevărat simbol național, Dimitrie Cantemir este unul dintre așa-numiții „intermediari transnaționali”, ale căror opere circulă atât în Occident, cât și în Orient, iar temele lor sunt marcate de realitățile culturale, identitare și politice ale epocii.

Acknowledgement: This paper is written as a part of the project INTELLIV PN-III-P4-PCE-2021-030 Intelligent Digital Solutions for the Research and Dissemination of the Old and Premodern Romanian Literature; Institute of Literary History and Theory “G. Călinescu” of the Romanian Academy and UEFISCDI.

Note

1. Adrian Tudurachi, *Fabrica de geniu. Nașterea unei mitologii a productivității literare în cultura română (1825-1875)* (Iași: Institutul European, 2016), 16.
2. D. Cantemir, *Opere*, vol. I. *Divanul, Istoria ieroglifică, Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* (București: Editura Academiei Române, Univers Enciclopedic, 2003).

3. Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei* (București: Editura enciclopedică, 2012), 197-203.
4. Dimitrie Cantemir, *Istoria mării și decăderii Curții othmane*, vol. II, Editarea textului latinesc și aparatul critic Octavian Gordon, Florentina Nicolae și Monica Vasileanu, traducere din limba latină Ioana Costa, cuvânt înainte, Eugen Simion, studiu introductiv Ștefan Lemny (București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, 2015), 503.
5. Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ed. Stela Toma, vol. I, (București: Minerva, 1999), 156.
6. Ion Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, Vol. III (1809-1830) (București: Atelierele Grafice Socec & Co., Societatea Anonimă, 1936, 457.
7. N.A. Ursu, *Contribuții la istoria culturii românești. Studii și note filologice* (Iași: Cronica, 2002), 373-400. Cercetări ultra-recente aderă la această demonstrație: Alexandra Chiriac, „*Scrisoarea Moldovei*. Prima traducere în limba română a lucrării lui Dimitrie Cantemir *Descriptio Moldaviae*”, în *Integrarea istoriei lumii în cultura românească. Traduceri de texte istorice din limba germană la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, ed. vol. Alexandra Chiriac (Iași: Editura UAIC, 2022), 417-503.
8. Un cercetător îl numește, într-un studiu recent, „un simbol al separatismului moldovenesc”, vezi Mircea-Cristian Ghenghea, „Din istoria separatismului moldovenesc: Teodor Boldur-Lățescu și gazeta *Moldova* (1866-1869)”, *Anuarul Muzeului Național al Literaturii Române Iași VIII* (2015): 66-75.
9. Sorin Iftimi, „Aducerea osemintelor lui Dimitrie Cantemir de la Moscova la Iași (1935)”, în *Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII-XVIII*, ed. Andrei Eșanu (Chișinău: Știința, 2008), 243-252.
10. Andi Mihalache, *Contribuții la istoria ideii de patrimoniu. Surse, evoluții, interpretări* (Iași: Editura UAIC, 2014), 70-94.
11. Cf. Andi Mihalache, *Contribuții...*, 77.
12. Sorin Iftimi, „Aducerea osemintelor...” , 252.
13. Andi Mihalache, *Contribuții...*, 74.
14. Edgar Papu, *Din clasicii noștri. Contribuții la ideea unui protocronism românesc* (București: Eminescu, 1977), 5.
15. Edgar Papu, *Din clasicii noștri*, 24.
16. Edgar Papu, *Din clasicii noștri*, 44-45.
17. Edgar Papu, *Din clasicii noștri*, 48.
18. Edgar Papu, *Barocul ca tip de existență*, vol. II (București: Minerva, 1977), 300.
19. Edgar Papu, *Barocul...*, 300.
20. Alexandra Tomiță, *O istorie „glorioasă”. Dosarul protocronismului românesc* (București: Cartea românească, 2007), 125-132.
21. Alexandra Tomiță, *O istorie „glorioasă*, 147.
22. Virgil Căndea, „Les intellectuels du Sud-est européen au XVIIe siècle”, *Revue des études sud-est européennes*, no. 2 (1970): 181-230.
23. Ioana Feodorov, „The Arabic Version of Dimitrie Cantemir’s *Divan*. A Supplement to the Editor’s Note”, *Revue des études sud-est européennes XLVI*, 1-4 (2008): 195-212.
24. Dimitrie Cantemir, *Istoria mării...*, 349.
25. Marcel Cornis-Pope, *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th centuries*, vol. I, edited by Marcel Cornis-Pope, John Neubauer (Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins B.V./Association Internationale de Littérature Comparée, 2004), 499.
26. Mircea Angheliescu, *Literatura română și Orientul* (București: Minerva, 1975), 24-25.
27. Leezenberg, Michiel, „The Oriental Origins of Orientalism. The Case of Dimitrie Cantemir”, în *The Making of Humkanities*, volume II: *From Early Modern to Modern Disciplines*, ed. Raens Bod, Jaap Mat, Thijs Westeijn (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012), 259.
28. Pascale Casanova, *Republica mondială a literelor*, traducere din limba franceză de Cristina Bîzu (București: Art, 2016), 62-63.
29. Ștefan Lemny, *Cantemireștii. Aventura europeană a unei familii princiere din secolul al XVIII-lea*, traducere de Magda Jeanreanu (Iași: Polirom, 2010), 120-124.

Bibliography

- Angheliescu, Mircea. *Literatura română și Orientul* [Romanian Literature and the Eastern Word]. Bucharest: Minerva, 1975.
- Armbruster, Adolf. *Romanitatea românilor. Istoria unei idei* [Romanity of Romanians: The History of an Idea]. Bucharest: Editura enciclopedică, 2012.
- Cantemir, D. *Opere complete, I. Divanul* [Works]. Bucharest: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1974.
- Cantemir, D. *Opere*, vol. I. *Divanul, Istoria ieroglifică, Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* [Works]. București: Editura Academiei Române, Univers Enciclopedic, 2003.
- Cantemir, Dimitrie. *Istoria mării și decăderii Curții Othmane* [History of the Rise and Fall of the Othmane Court]. Edited by Octavian Gordon, Florentina Nicoale, and Monica Vasileanu, transl. by Ioana Costa, foreword by Eugen Simion, afterword by Ștefan Lemny. Bucharest: Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2015.

- Casanova, Pascale. *Republica mondială a literelor* [The World Republic of Letters]. Translated by Cristina Bîzu. Bucharest: Art, 2016.
- Virgil Cîndea, "Les intellectuels du Sud-est européen au XVIIe siècle" [Intellectuals in South-East Europe in the 17th century]. *Revue des études sud-est européennes*, no. 2, (1970).
- Chiriac, Alexandra. "Scrisoarea Moldovei. Prima traducere în limba română a lucrării lui Dimitrie Cantemir *Descriptio Moldaviae*" [Letter from Moldova. The first Romanian translation of Dimitrie Cantemir's work *Descriptio Moldaviae*]. In *Integrarea istoriei lumii în cultura românească. Traduceri de texte istorice din limba germană la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea* [Integrating World History into Romanian Culture. Translations of Historical Texts from German in the Late 18th and early 19th Centuries], edited by Alexandra Chiriac. Iași: Editura UAIC, 2022.
- Cornis-Pope, Marcel, and John Neubauer, eds. *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries*, vol. I. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins B.V./Association Internationale de Littérature Comparée, 2004.
- Feodorov, Ioana. "The Arabic Version of Dimitrie Cantemir's *Divan*. A Supplement to the Editor's Note." *Revue des études sud-est européennes* XLVI, no. 1-4 (2008).
- Ghenghea, Mircea-Cristian. "Din istoria separatismului moldovenesc: Teodor Boldur-Lătescu și gazeta *Moldova* (1866-1869)" [From the History of Moldovan Separatism: Teodor Boldur-Lătescu and *Gazeta Moldova* (1866-1869)]. *Anuarul Muzeului Național al Literaturii Române Iași* VIII (2015).
- Iftimi, Sorin. "Aducerea osemintelor lui Dimitrie Cantemir de la Moscova la Iași (1935)" [Bringing the Bones of Dimitrie Cantemir from Moscow to Iași (1935)]. In *Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII-XVIII* [The Cantemirean Dynasty. 17th-18th centuries], edited by Andrei Eșanu. Chișinău: Știința, 2008.
- Leezenberg, Michiel. "The Oriental Origins of Orientalism. The Case of Dimitrie Cantemir." In *The Making of Humkanities*, volume II: *From Early Modern to Modern Disciplines*, edited by Raens Bod, Jaap Mat and Thijs Westejn. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012.
- Lemny, Stefan. *Cantemireștii. Aventura europeană a unei familii princiere din secolul al XVIII-lea* [The Cantemirs. The European Adventure of an 18th Century Princely Family]. Translated by Magda Jeanrenaud. Iași: Polirom, 2010.
- Mihalache, Andi. *Contribuții la istoria ideii de patrimoniu. Surse, evoluții, interpretări* [Contributions to the History of the Idea of Heritage. Sources, Developments, Interpretations]. Iași: Editura UAIC, 2014.
- Papu, Edgar. *Din clasicii noștri. Contribuții la ideea unui protochronism românesc* [From our Classics. Contributions to the Idea of a Romanian Protochronism]. Bucharest: Eminescu, 1977.
- Papu, Edgar. *Barocul ca tip de existență* [Baroque as a Type of Existence] vol. II. Bucharest: Minerva, 1977.
- Popescu-Judet, Eugenia. *Prince Dimitrie Cantemir: Theorist and Composer of Turkish Music*. Istanbul: Pan Yayıncılık, 1999.
- Tomiță, Alexandra. *O istorie „glorioasă”. Dosarul protochronismului românesc* [A "Glorious" History. The Romanian Protochronism File]. Bucharest: Cartea românească, 2007.
- Tudurachi, Adrian. *Fabrica de geniu. Nașterea unei mitologii a productivității literare în cultura română (1825-1875)* [Genius Factory. The Birth of a Mythology of Literary Productivity in Romanian Culture]. Iași: Institutul European, 2016.
- Ursu, N.A. *Contribuții la istoria culturii românești. Studii și note filologice* [Contributions to the History of Romanian Culture. Philological Studies and Notes]. Iași: Cronica, 2002.